

ДО СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

Галина КОВАЛЬЧУК

Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання

У статті розглядаються найактуальніші проблеми створення Державного реєстру національного культурного надбання, вирішення яких сприятиме обліку та кращому збереженню усіх наявних книжкових пам'яток, що знаходяться у книгозбірнях, архівах та музеях України. Пропонуються шляхи вирішення цієї проблеми у рамках Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки.

Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, де серед документальних пам'яток названі старовинні рукописи, рідкісні друковані видання, було прийняте Кабінетом Міністрів ще 1992 р. Відповідно до наказу Міністерства культури і мистецтв України № 373 від 30 грудня 1993 р. необхідно було організувати підготовку Державного реєстру рідкісних та цінних видань, але робота ця проводилася досить кволо.

Питання – чи створювати Державний реєстр книжкових пам'яток (рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань), чи не створювати з огляду на відсутність методичних розробок з даної проблеми, і відповідного кадрового, фінансового та програмного забезпечення, належної координації діяльності стосовно уніфікації описів, їх перевірки та відповідальності за якість, зведення інформації в колосальних обсягах – на сьогодні вже не постає. Усвідомлюючи необхідність збереження духовної пам'яті людства, що зосереджена переважно в бібліотеках, музеях і архівах, Кабінет Міністрів України видав 15 вересня 1999 р. постанову за № 1716 «Про затвердження Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки»¹, де одним з основних завдань визначено створення Державного реєстру «Книжкові пам'ятки України».

Державним замовником робіт з виконання завдань Програми визначено Міністерство культури і мистецтв, а Міністерству фінансів, Міністерству економіки доручено передбачити кошти на фінан-

сування Програми в межах загального обсягу бюджетних ресурсів.

Сама Програма розроблена відповідно до рекомендацій Генеральної конференції ЮНЕСКО у зв'язку з початком здійснення міжнародної Програми «Пам'ять світу», яка спрямована на спільну реалізацію проектів збереження бібліотечних та архівних фондів у різних країнах світу. Проте для виконання в Україні цих надзвичайної ваги програм необхідне створення відповідної нормативно-правової бази, зокрема підзаконного акта до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» – стосовно книжкових пам'яток; потрібна база даних про фонди рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань у бібліотеках України. Ми є настільки багатою державою, що й досі не знаємо, скільки, де і які саме книжкові пам'ятки зберігаємо в наших бібліотеках, архівах, музеях.

Серед завдань Програми – державний облік документів, які є національним культурним надбанням. Тут передбачено: 1) присвоєння рідкісним і цінним виданням статусу документальної пам'ятки національного культурного надбання; 2) забезпечення державної реєстрації рідкісних і цінних документів; 3) створення Державного реєстру книжкових пам'яток України. На жаль, методично ці напрями діяльності достатньо не розроблені, питання юридичного оформлення книжкових пам'яток залишається не вирішеним.

Згідно з Державною програмою збереження бібліотечних та архівних фондів усі установи-фондоутримувачі книжкових пам'яток зобов'язані проводити необхідну роботу з даними фондами. Вирішення грандіозних завдань створення єдиного Державного реєстру книжкових пам'яток не під силу, безумовно, одній бібліотеці, навіть національній. У цій роботі повинні брати участь не тільки великі

¹ Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки // Бібл. вісн. – 1999. – № 6. – С. 5–10.

Ковальчук Галина Іванівна, канд. іст. наук, зав. відділу НБУВ.

бібліотеки, але й усі установи, у фондах яких є цінні книжки означених категорій. Проте брак належної технічної бази, потрібних матеріальних ресурсів і кваліфікованих кадрів унеможливує розв'язання на належному рівні проблем збереження та загальнодержавного обліку книжкових пам'яток самими фондоутримувачами. Для єдиного підходу до даного виду культурного спадку, координації діяльності потрібно створити міжвідомчу експертну раду. Необхідну нормативну документацію з питань формування, збереження, обліку й використання книжкових пам'яток цілком може затверджувати Міністерство культури і мистецтв України за погодженням з іншими зацікавленими міністерствами та відомствами.

Отже, виявлення, збереження, взяття під державну охорону книжкових пам'яток повинно забезпечуватись не лише на рівні бібліотек, а й на рівні уряду та обласних органів управління. Державний контроль відносно книжкових пам'яток, пріоритетність роботи з ними, створення матеріально-технічної бази для забезпечення їх охорони та інші відповідні питання має здійснювати знов-таки Міністерство культури і мистецтв, а для бібліотек іншого підпорядкування – їх безпосередні керівники. У кожній галузі існують великі бібліотеки, які, на нашу думку, повинні організовувати роботу з фондами книжкових пам'яток у відповідних галузевих бібліотеках на основі єдиної політики діяльності з цією специфічною категорією видань. Так, на виконання державної програми збереження бібліотечних та архівних фондів Українська академія аграрних наук підготувала й затвердила блок відповідних документів (червень 2001 р.), серед яких: анкета щодо вивчення видового та кількісного складу рідкісних друкованих видань у структурі фондів бібліотек УААН; Інструкція про проведення перевірки фондів; Інструкція про виявлення, облік та збереження особливо цінних документів ЦНСГБ УААН.

Підготовці зведеної в межах країни інформації повинна передувати серйозна наукова робота з формування зібрань, насамперед тих, що використовуватимуться як базові. Об'єктом опису можуть бути як окремі документи, так і їх групи та комплекси (зібрання, колекції, особові архіви та приватні бібліотеки)². І зібрання, і колекція є результатом цілеспрямованого збирання літератури за пев-

ними комплексними (для зібрання) або за однорідними (для колекції) ознаками.

Один з можливих шляхів, що пропонується – розпочати з колективного опису: реєстрація колекцій або окремих фондів цінних видань бібліотек країни. Майже всі великі бібліотеки розкрили склад своїх зібрань у путівниках, каталогах, оглядах фондів. Певною мірою ця робота проведена й зафіксована у виданні «Бібліотечна Україна»³, де міститься інформація про фонди, у т. ч. рідкісні видання та колекції. Інформацію про особові книжкові зібрання в бібліотеках НАНУ можна знайти в довіднику «Бібліотеки Національної академії наук України» (К., 1996). Проте це лише початок великої важливої роботи загальнодержавного значення. Хочемо наголосити, що не кожна колекція є книжковою пам'яткою. Необхідно провести паспортизацію колекцій та реєстрацію на цій основі зібрань – книжкових пам'яток, що дозволить вирішити питання їх опрацювання та введення в науковий і культурний обіг.

Упевнені, що за кілька років, які минули з часу публікації проекту паспорту бібліотечних зібрань та колекцій, котрий наведено в статті Л. Мухи та її ж брошури⁴, спеціалісти мали можливість ознайомитися з ним, і оскільки особливих зауважень не було висловлено, прийняти до користування. Ще один варіант Паспорту-характеристики колекції, особової бібліотеки, книжкового зібрання наведено у третьому випуску серії видань «Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України»⁵. Отже, рубрики паспортів на колекції можуть дещо різнитися, головне – паспорти на колекції книжкових пам'яток мають бути створені в кожній бібліотеці, це охоронна грамота даної частини фонду, необхідний обліковий документ, який засвідчує обсяг, склад, наповненість колекції чи зібрання, їх історію. Проте в загальнодержавному масштабі на сьогодні є актуальним питання про створення системи єдиного загальнодержавного обліку національного культурного надбання, зокрема банку даних про фонди книжкових пам'яток (пофондовий рівень обліку).

³ Бібліотечна Україна: Довідник. – К., 1996. – 384 с.

⁴ Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання...; Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – 52 с.

⁵ Методичні матеріали з питань організації роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями в бібліотеках науково-дослідних установ НАН України: Додаток 1 // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи НАН України: Зб. док. і матер. – К.: НБУВ, 2000. – С. 62–63.

² Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібл. вісн. – 1997. – № 3. – С. 3–7.

Тут повинні збиратися кумулятивні довідки про склад, обсяг, розпізнавальні ознаки окремих фондів книжкових пам'яток, подаватися їх інформативне розкриття.

Державний реєстр одиничних книжкових пам'яток формується шляхом відбору об'єктів, що мають особливо видатну історико-культурну цінність. Включенню до Державного реєстру підлягають найдавніші, особливо цінні й унікальні книжкові пам'ятки. Книжкові пам'ятки, що не входять до складу існуючих історичних колекцій чи зібрань, повинні бути виділені з основних фондів у окремі фонди чи підфонди. Склад цих фондів чи колекцій може змінюватись як у бік поповнення, так і науково обґрунтованого відчуження окремих примірників, якщо поглиблене подальше вивчення не підтверджує їх відповідність статусу книжкової пам'ятки. Проте не можна допускати виключення чи списання книжок із фондів книжкових пам'яток з причин, приміром, фізичної зношеності.

Отже, на першому місці – облік книжкових пам'яток. Необхідні передумови виконання програми: 1) спеціалісти, підготовка нових фахівців через систему освіти; 2) технічне забезпечення – допомога держави та різного роду благодійних фондів, оскільки бібліотеки чи музеї не мають на це коштів. При наявності цих складових можливе створення системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам'яток національного культурного надбання, зокрема рукописних книг, рідкісних і цінних видань. Відбір здійснюватимуть фондоутримувачі, а експертизу мають проводити спеціальні експертні ради. Статус пам'ятки світового та національного рівнів після всіх формальностей з представлення та експертизи затверджуватиме Міністерство культури і мистецтв України, а регіонального та місцевого рівнів – відповідні обласні організації. Реєстри рукописних пам'яток повинні бути узгоджені з архівними органами. Міністерство культури і мистецтв має встановити форму й процедуру представлення книжкових пам'яток до Державного реєстру. До відповідного комітету ЮНЕСКО список книжкових пам'яток світового значення має представити Національна комісія України у справах ЮНЕСКО.

До речі, ми повинні усвідомлювати: далеко не все, що бібліотеки пропонуватимуть для включення до Реєстру, дійсно є цінним і рідкісним (саме зведення інформації це і виявить). Звідси випливає переконання, що для якісного, а не формального здійснення цієї величезної роботи державі потрібен спеціальний підрозділ, який займатиметься тільки цим: організацією, координацією, зведенням інфор-

мації. У світі такі аналоги є: національні комітети програми «Пам'ять світу» (як міжвідомчі організації); у Росії – це два спеціальні підрозділи у складі Російської державної бібліотеки (РДБ), які відповідають за проекти «Пам'ять Росії» та «Книжкові пам'ятки». Якщо ж залишити все як зараз, поклавши відповідальність на відділи рідкісних видань, з яких ніхто не знімає інших проблем: комплектування, обслуговування, створення внутрішніх бібліотечних (традиційних карткових, друкованих та електронних) каталогів на власні фонди (де опис відрізняється повнотою), знепилення, облік фондів, перевірку наявності, контроль за мікологічним та фізичним станом, наукову роботу, консультації, виставки та багато іншого – створення Реєстру буде буксувати. Крім того, не секрет, що рідкісні та цінні видання й окремі примірники зберігаються не лише в спеціалізованих підрозділах, а, фактично, в основних фондах, інколи й в резервних. Це величезна, тривала робота з їх виявлення, опису чи переопису, атрибуції дефектних та сфальсифікованих видань для працівників усіх цих підрозділів, а не тільки відділів рідкісних книг. Так, за даними Державної історичної бібліотеки України, в основних фондах міститься до 150 тисяч книжкових пам'яток. Вилучати їх фізично нема куди, отже їх треба виявляти, перевіряти, переописувати при потребі, повертати назад в основні фонди, вводити інформацію в комп'ютер – і це все мають робити 3 співробітники відділу рідкісних видань! У НБУВ за приблизними підрахунками до 1 млн книжкових пам'яток, які також розпорошені по всіх підрозділах.

Основні параметри опису для Реєстру подані в «Інструкції про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання», затвердженій наказом № 708 Міністерства культури і мистецтв України від 20.11.01 і зареєстрованій в Міністерстві юстиції України 12.12.01 за № 227/6218.

Тут визначено також порядок відбору документів і проведення роботи щодо включення їх до Державного реєстру. Головною бібліотекою в організації цієї роботи визначена Національна парламентська бібліотека України, яка здійснює збір даних з інших установ і на корпоративних засадах разом з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Харківською державною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка, Одеською державною науковою бібліотекою ім. М. Горького, Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України опрацьовує дані, отримані з регіонів.

Як відомо, існують два способи організації роботи над зведеними каталогами: «конвеєрний», коли зроблені в базовій бібліотеці описи послідовно передаються в інші установи для доопрацювання й доповнень (цими даними можуть користуватися в регіонах, додавати кількість своїх примірників того чи іншого видання та власні описи на ті книжки, яких немає в центральних бібліотеках – укладачах реєстру), і «зірчастий», або «віяловий», за яким кожна установа самостійно описує свої фонди й далі направляє описи до базової бібліотеки. Для якихось колекцій більш підходить спосіб збирання інформації, коли кожна бібліотека-учасниця надсилає свої дані до координатора, для інших – коли одна найбільша бібліотека описує власні фонди і роздає бібліотекам-учасницям, які додають сигли своєї бібліотеки поряд з описом книжки, наявним у їхніх фондах, або додають описи книжок, відсутніх у початковій базі. Вважається, що перший спосіб забезпечує глибше опрацювання матеріалів, другий – ширше коло його учасників⁶. Наприклад, історично склалося так, що інкунабули в наших книгозбірнях збереглися переважно по одному примірнику, таким чином, кожна бібліотека повинна описувати свою збірку і для авторитетного контролю та зведення передавати в одну установу. Натомість, примірники видань громадянського друку можуть бути присутні в багатьох бібліотеках. Отже, щоб їх не описувати багато разів, доцільніше базу з їх описами, створену в одній бібліотеці, де вони представлені найширше, передавати для доповнення іншим книгозбірням. Найкращий результат досягається при поєднанні обох способів.

Отже, фондоутримувачі повинні описувати і вводити інформацію про власні фонди за уніфікованими вимогами, про які й треба домовитись, а держава, у даному випадку в особі Міністерства культури і мистецтв України, повинна подбати про етап зведення, перевірки, експертної оцінки і т. ін., тобто про одержання якісного кінцевого продукту. Це не може відбуватися дуже швидко за всіма категоріями пам'яток: навіть якщо б готовими були реєстрові списки, то для того, щоби ввести і відредагувати більше 2 млн бібліографічних записів, потрібен час. Єдиний реальний шлях прискорити роботу – скоординувати найбільшими бібліотеками пріоритетність і розподіл зведення окремих баз.

Не торкаючись питання темпів і часу створення Реєстру, слід наголосити на проблемі уніфікації

описів: при зведенні інформації комп'ютер не зможе розпізнати примірники одного видання, й ті самі книжки будуть обліковані по кілька разів за різними назвами. Крім того, неможливо допустити, щоб документ державного значення був неграмотним.

Таким чином, при описі книжкових пам'яток фондоутримувачі повинні керуватися спільною методикою, що забезпечить пошук у єдиній інформаційній мережі. Лише за такої умови можливі реальна централізація та координація обліку книжкових пам'яток. Опис стародруків повинен обов'язково узгоджуватися з Міжнародним стандартним бібліографічним описом стародруків ISBD (A) і підготовленими на його основі «Правилами составления библиографического описания старопечатных изданий» (М., 1989). При цьому повна однаковість опису є, на думку спеціалістів, утопією⁷. Проте варіативність методичних підходів не позбавляє від необхідності точно передавати вихідні дані, тим більше, якщо книга не відображена в зведених каталогах. Повнота опису в тих чи інших бібліотеках може бути різною, проте основні бібліографічні дані, які треба заносити до Реєстру, мають бути однаковими.

Сьогодні спеціалісти єдині в думці про необхідність опрацювання стародруків на рівні опису примірника, поняття «дублет» до стародруків не застосовується. Беззаперечно, повний опис, який включає як формальні ознаки видання, так і індивідуальні особливості примірника, повинен бути абсолютно достовірним, що може бути досягнуто лише у разі складання опису професіоналом. За відсутності вихідних даних, дефектності примірників, що для стародруків є частим явищем, ідентифікувати видання без відповідних каталогів – справа дуже складна, якщо не безнадійна. І навіть коли примірник не дефектний, виникає багато питань, які повинні тлумачитись однозначно. Наприклад, при описі кирилических стародруків у полі автора треба вказати чернечу особу: Димитрій Ростовський, Симеон Полоцький. Такі імена не можна розривати, це не звичайні ім'я та прізвище. Інший приклад: потрібно вказувати друкарню без варіантів. Треба домовитись, і всім вказувати однозначно – Київ: Друкарня Лаври, чи Київ: Друкарня Печерської лаври, чи Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври. Отже, для Реєстру треба укласти

⁶ Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 19.

⁷ Соколинский Е. К. Репертуар русской книги периода ручного прессы и комплексная программа ретроконверсии каталогов РНБ // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 50.

чіткі спеціальні методичні поради, що виключатимуть варіанти опису.

Виникають труднощі й при визначенні пам'ятки за мовною ознакою (давньоруська, церковнослов'янська із впливом давньоруської, українська тощо): в якому полі це вказувати (чи не вказувати?). Оскільки більшість рукописних книг і вітчизняних стародруків богослужбові, доцільно в полі назви вказувати спочатку уніфіковану назву богослужбового твору, а потім самоназву (одна з пропозицій – через знак рівняння), але головне – всі учасники повинні робити це уніфіковано, однаково.

Але і наявність детально розроблених методик опису стародруків не замінює безпосередніх консультацій фахівців. У цьому ми переконались при проведенні семінару-практикуму з атрибуції та опису стародруків, який проводили у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ 26 травня 1999 р. в рамках міжнародної наукової конференції «Львівському Апостолу – 425»⁸. Увага, з якою слухалися доповіді досвідчених спеціалістів, безліч питань від співробітників відділів рідкісних видань різних бібліотек, музеїв та архівів, як практичних, так і теоретичних, їх скарги на відсутність методичних матеріалів, каталогів і довідників переконали нас, що такі збори фахівців корисні і навіть необхідні для якісного виконання описів колекцій стародруків та координації такої діяльності в плані уніфікації описів, створення згодом зведених електронних і друкованих каталогів. Такою ж активною та зацікавленою була дискусія на проведеному 9 жовтня 2002 р. у рамках міжнародної наукової конференції «Професійний імідж бібліотекаря інформаційного суспільства» семінарі «Проблеми створення Державного реєстру національного культурного надбання»⁹.

Зокрема, доречними були пропозиції професора І. Я. Лосієвського обговорювати всі регламентуючі документи щодо Державного реєстру на міжвідомчому рівні, серед фахівців, які створюватимуть Реєстр, оскільки існують різні підходи до цієї роботи. Нереально укласти Реєстр зразу за всіма критеріями відбору. Власне, основним здобутком даного семінару ми і вважаємо досягнуту домовленість про розподіл роботи і визначення головних бібліотек з методичного забезпечення та подальшого авторитетного контролю і зведення

окремих розділів Реєстру. Так, за НБУВ попередньо закріплюються методичне забезпечення, консультативне керівництво та зведення частини Реєстру «Рукописні книги» та «Кириличні стародруки»; «Інкунабули» – за Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка; «Палеотипи» – за науковою бібліотекою Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова; книжки громадянського друку – за Національною парламентською бібліотекою України; рідкісні та цінні видання XIX–XX ст. – за Державною історичною бібліотекою. Не визначеним залишилося питання координаторів баз даних «Іноземні стародруки», «Періодика» та деякі інші. Проте в цьому розподілі зовсім не враховані можливості, професійний досвід співробітників Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Харківського національного університету ім. В. Каразіна та деяких інших великих бібліотек.

Отже, з метою найраціональнішого та якісного виконання роботи необхідно підготувати й роздати всім установам–учасникам роботи методичні рекомендації та посібники, де буде сформульовано методологічні підходи та чіткі критерії відбору для кожного розділу Реєстру або типів документів – наприклад, інкунабул, кириличних друків, періодики та ін. Наприклад, в основу правил передачі тексту (назв) кириличних видань відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ пропонує покласти принцип заміни літер церковнослов'янської абетки з усіма її модифікаціями, які можуть бути в українських, білоруських та російських стародруках, засобами сучасної графіки української та російської мов. Цей принцип не передбачає відтворення оригінальної вимови тексту і враховує можливе фонетичне звучання лише настільки, наскільки це дає змогу зробити обраний ступінь уніфікації. Наприклад, для адекватного опису кирилических книжок, як підкреслено вище, треба розробити правила передачі кирилического тексту засобами сучасної українсько-російської графіки, адже, наприклад, літера «ять» в східнослов'янських мовах передає різні звуки: в українській – «і» (в деяких регіонах – «и»); у білоруській та російській – «е». Отже, можливими є два шляхи: або в полі назви зберігати написання оригіналу, і тоді програма повинна мати відповідні настройки, однакові можливості для всіх

⁸ Солонська Н., Ковальчук Г., Баркова О. Міжнародна наукова конференція «Львівському Апостолу – 425» // Бібл. вісн. – 1999. – № 4. – С. 44–51.

⁹ Ковальчук Г. Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України // Бібл. вісн. – 2002. – № 6. – С. 39–43.

учасників користуватися декількома архаїчними літерами або хоча б однією – «ять», або домовитися і замінити в українських пам'ятках цю літеру на «і», а в російських та білоруських – на «е», але не скрізь і не завжди в білоруських пам'ятках ця літера передавала «е», не кажучи вже про сербські літери, звучання яких ми просто не знаємо.

Інкунабули також мають свою специфіку, що відрізняє їх від пізніших видань. Існує методика їх опису, прийнята в світі. Рано чи пізно Україна повинна буде, як і всі країни, передати описи найдавніших та найцінніших книжок, що тут зберігаються, до світових баз даних: програми «Пам'ять світу», банку даних Консорціуму європейських наукових бібліотек, у даному випадку ще й до Всесвітнього каталогу інкунабулів. Адже мова йде про збереження пам'яті людства загалом. Українською мовою методичні рекомендації щодо опису інкунабулів до Всесвітнього каталогу перекладені й доопрацьовані завідувачкою відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних видань наукової бібліотеки Львівського університету Н. П. Швець, яка на професійному рівні готує зведений каталог інкунабулів Львова. Отже, по мірі накопичення всього банку даних інкунабулів, що зберігаються в Україні, готується до друку відповідний зведений каталог інкунабулів із загальною назвою «Державний реєстр книжкових пам'яток України» – як один з етапів Реєстру, це – самостійна база даних. Для якісного виконання цієї роботи потрібне не тільки знання старих мов, але й масив спеціальних видань: каталоги інкунабульних шрифтів, філіграней, бібліографічні покажчики, в яких можна перевірити правильність опису, адже титульних аркушів інкунабули не мали. При довільному, некваліфікованому описі, як ми вже зазначали, машина не зможе адекватно звести дані: ті самі видання будуть описані по-різному. Робота втратить усякий сенс. Для таких давніх видань, як інкунабули, значення має реєстрація і фрагментів таких видань, у тому числі виокремлених з оправ стародруків, так званої макулатури. Це можуть бути унікальні речі, відомі в єдиному примірнику в світі¹⁰.

Щодо обсягу пам'ятки – вноситься кількість аркушів/сторінок у повному примірнику, тобто у виданні в цілому, або: фрагмент 7 сторінок. Треба узгодити, щоб у примітках чи поряд з обсягом, коли відсутня значна кількість аркушів, але це не фрагмент, подавати: «примірник неповний». Відсутня в

інструкції (а потрібна в Реєстрі обов'язково) позиція про кількість примірників – у бібліотеці, регіоні чи країні, а це ж принципово важливо для обліку книжкових пам'яток.

Окремо слід зупинитися на роботі з рукописами. Насамперед: рукописи, що не є книгами (рукописні документи), потрібно описувати як частину Національного архівного фонду й передавати інформацію до архівів, які зводитимуть частину Державного реєстру національного культурного надбання «Документальні пам'ятки України». Керуватися тут потрібно напрацьованими інструкціями щодо опису архівних документів. Але й поняття «рукописна книга» повністю не вкладається в поняття «книжкова пам'ятка» й навпаки, тобто вони не цілком тотожні. За хронологічною ознакою пам'яткою світового значення вважають усі рукописні книги до кінця XVI ст. включно; цілком припустимо вважати книжковими пам'ятками національного рівня усі рукописні книги XVII ст. Вони можуть бути одночасно пам'ятками писемності, літератури, образотворчого мистецтва. Але окрім хронології рукописні книги можна класифікувати за іншими ознаками, наприклад, книга аристократична (князівська, митрополича, створена найкращими майстрами, розкішна, унікальна в своєму оформленні) або книга службова, дещо примітивна, створена ремісником (без берегів, колонтитулів тощо); актові документи при цьому до уваги не беруться, навіть у формі кодексу, з палітуркою. Книжок XVIII ст. збереглося порівняно більше (на дешевшому папері, простих за оформленням), хоча вони також дуже різні. Тут важливим є розрізнення документальних і ціннісних категорій рукописних книг. Книжковими пам'ятками можуть бути не всі рукописні книги XVIII–XIX ст., і для надання такого статусу потрібна відповідна фахова експертиза.

У плані опису рукописних книг упродовж останніх 10 років серйозні зрушення відбулися в Інституті рукопису НБУВ, де створено власну базу даних «Кодекс», видано друком каталог рукописних книг XV ст., підготовлено описи книг XV–XVI ст.¹¹ і готується каталог книг XVII ст. Слід пам'ятати, що старі описи рукописних книг, які існують у бібліотеках, для Державного реєстру необхідно обов'язково перевіряти на їх достовірність, адже існуючі на сьогодні допоміжні джерела можуть значно уточнити старі описи. Отже, потрібно провести колосальну дослідницьку роботу щодо виз-

¹⁰ Ковальчук Г. Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наук. праці НБУВ. – 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

¹¹ Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. – К., 2003. – 193 с.

начення чи уточнення датування рукописної книги, уніфікації її назви чи встановлення самоназви пам'ятки та багато іншого. Ці уточнення, крім наукової достовірності, необхідні також і в плані збереженості, щоб уникнути підмін. Таким чином, потрібно виробити загальні підходи з метою запобігання викривленню інформації у Реєстрі, тобто укласти методичку, на основі якої співробітник будь-якої бібліотеки встановить дату, назву, мову пам'ятки. Таку методичку, за домовленістю, має підготувати Інститут рукопису НБУВ, аби не допустити примітивні, недостовірні описи рукописних книг у загальнодержавному документі. Національний формат опису рукописних книг створено проф. Л. А. Дубровіною та с. н. с. О. М. Гальченко¹². Для реєстру рукописних книг, так само, як і для наукового опису, важливими є такі елементи, як тип письма, матеріал, на якому створено пам'ятку, можливо, й водяні знаки на папері, записи на берегах та інші ідентифікуючі пам'ятку зовнішні особливості. Стосовно мови – спеціалісти обов'язково підкреслюють необхідність вказівки на певну редакцію: наприклад, церковнослов'янська мова болгарської редакції. Це потрібно для пошукових цілей і для правильної ідентифікації рукописів. Якщо в тій чи іншій бібліотеці існують науково достовірні детальні описи рукописних книг, вносити до Реєстру короткі розпізнавальні дані не становитиме великих труднощів.

Інші бібліотеки, які не мають, скажімо, стародруків чи рукописних книг, можуть у цей же час працювати зі своїми пам'ятками, вони просто швидше завершать власну роботу у підготовці реєстру. Кожна бібліотека – фондоутримувач книжкових пам'яток ХІХ–ХХ ст. повинна подбати про їх належний облік, індивідуальний та сумарний, а також про створення каталогу книжкових пам'яток цього періоду. В такому каталозі специфічну частину опису книжкової пам'ятки складає анотація¹³ – детальна книгознавча характеристика видання в цілому і конкретного примірника зокрема: художнє оформлення, ілюстрації, техніка друку, папір (носій), дарчі написи, помітки в тексті, екслібриси, власницькі оправи, відомості про історію примірника, його фізичний стан, а також інвентарний

¹² Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 154 с.

¹³ Немировский Е. Л. Сводный каталог редких и особенно ценных изданий. К постановке вопроса // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 44–52.

номер та шифр. Так чи інакше, але для таких категорій колекцій попримірниковий опис є обов'язковим, оскільки крім інформаційних має ще й охоронні функції. У сучасних умовах, коли почастишали випадки крадіжок з фондів рідкісних видань, зведені каталоги пам'яток мають велике державне значення. Для книжок ХІХ–ХХ ст. слід йти по шляху вузької спеціалізації, поклавши за основу не хронологічний, а тематичний принцип: зведений каталог нелегальних та заборонених видань; зведений каталог прижиттєвих видань видатних діячів ХІХ ст.; каталог т. зв. шедеврів книжкової справи; каталог книг з автографами видатних діячів тощо. Записи повинні бути однакові за структурою і організовані, як наголошувалося вище, за усталеною методикою. Відповідно, центри координації можуть бути різними, залежно від наявних колекцій та кадрів.

Все вище викладене стосується каталогів книжкових пам'яток. У Державному реєстрі ж фіксуються лише короткі бібліографічні відомості (для першої довідки та для статистики). При потребі можна звернутися до фондоутримувачів за детальнішою інформацією. Кількість елементів, що вноситься в Реєстр, має бути обмежена, опис повинен бути спрощений, на відміну від наукових каталогів бібліотек. Варто підкреслити, що електронний ресурс, який готується, означає, що на будь-якому етапі, скільки не було б введено записів, все це вважається опублікованим. Щороку ця інформація буде доповнюватися і теж вважатися опублікованою. Найважливіше – це усвідомлення необхідності якості описів.

Отже, найперше (а реально – паралельне) завдання – створення сучасних електронних та друкованих каталогів колекцій стародруків та рідкісних видань власної бібліотеки і передача цих або частини цих відомостей до Державного реєстру книжкових пам'яток країни. Це різні форми обліку. Головна умова – електронні каталоги повинні спиратися на MARC-формат і мати розроблену систему кодів для опису стародруків, рукописів та рідкісних видань.

Для створення Державного реєстру книжкових пам'яток Міністерством культури і мистецтв України була обрана програма ІРБІС, яка, за його дорученням, перекладена спеціалістами Кіровоградської обласної бібліотеки на українську мову, роздана основним учасникам роботи, проте питання про її адаптацію під Реєстр лишається відкритим, тому без відповідних доробок створення на її базі Державного реєстру давніх рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань ХІХ–ХХ ст.

видається проблематичним. Натомість, як би спростило введення інформації наявність чітких коротких робочих листів згідно з інструкцією. Ніяких обмежень у порівнянні з описом для каталогу технічної бібліотеки не зроблено, все існуюче в ІРБІСі наповнення не знадобиться для Реєстру. Взагалі, дуже приємно, коли про бібліотекарів України складається враження, що вони без підготовки, відповідного навчання самотужки опанують програму, але, думаю, навчальні семінари потрібні – саме для Реєстру. Чи передбачена в державі хоч одна людина, яка відповідає за такі моменти, може проконсультувати учасників проекту з питань ІРБІСу, відповідати за функціонування системи? Чи знайдена можливість оплачувати цій людині її кваліфікацію, роботу і т. ін.? Якщо ні, збої будуть на кожному кроці.

Сьогодні розробники ІРБІСу (ДПНТБ Росії) допрацювали програму в бік попримірникового опису рідкісних видань, а українська версія, створена на основі чи не першого варіанту програми, цього не може. Зокрема, вона не підтримує давній кириличний шрифт, але ж багато пам'яток у наших фондах – кириличні. Технічного ж координатора робіт, який би адаптував програму до потреб Реєстру, в країні досі немає. У виданих Національною парламентською бібліотекою України рекомендаціях «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС» (К., 2002) (далі – Рекомендації) дається відповідне роз'яснення виконання технічних процесів щодо застосування системи ІРБІС і додано таблицю відповідності міток (назв) полів для опису документів згідно з Інструкцією і назвами полів у системі ІРБІС.

Бази даних Реєстру доцільно створювати за певними групами або колекціями, відповідно до Інструкції по відбору: рукописні книги, інкунабули, палеотипи, іноземні стародруки до 1800 р., кириличні стародруки, книжки громадянського друку, рідкісні та цінні видання ХІХ–ХХ ст. та ін. У Рекомендаціях передбачено створення 12 баз даних: DB-1 – рукописні книги, код СР; DB-2 – інкунабули, код І; DB-3 – палеотипи, код П; DB-4 – іноземні стародруки, код ІС; DB-5 – видання глаголичного друку, код Гл; DB-6 – видання кириличного друку, код Кир; DB-7 – видання громадянського друку, код Гр; DB-8 – українські видання, код Укр; DB-9 – документи з експертною оцінкою, код ЕОУ, ЕОР, ЕОІ; DB-10 – періодичні видання громадянського друку, код Гр-п; DB-11 – українські періодичні видання, код Укр-п; DB-12 – періодичні видання з

експертною оцінкою, код ЕОУ-п, ЕОР-п, ЕОІ-п. Деякі видання можуть підпадати під кілька вищезазначених баз, але обліковувати їх потрібно лише один раз. Наприклад, в інкунабульний період, власне як і серед палеотипів, існували видання кириличного друку, зокрема Ш. Фіоля, Макарія, Ф. Скорини та ін. До якої бази даних чи, іншими словами, до якої частини Реєстру їх вносити? Д-р іст. наук І. Я. Лосієвський пропонує пріоритетом обрати в даному випадку хронологію видання, тобто друки Фіоля та Макарія віднести до бази інкунабулів, Скорини – палеотипів, а базу даних кирилиці розпочинати з 1551 р., як і відповідну базу іноземних стародруків (DB-4).

Практика внесення описів за прийнятою Інструкцією по відбору виявила на сьогодні певні недоліки, нестачу деяких параметрів для характеристики рукописної книги або видання, зокрема невідповідності Інструкції опису багатотомних пам'яток, збірників кількох авторів, де треба ще вказати укладача, переписувача; вимозі описувати книжки мовою оригіналу – а якщо це східні шрифти, грецький чи ін.? Дійсно, треба передавати їх уніфіковано. Наприклад, грецька назва передається сучасними українськими літерами, як і глаголична. Але потрібно зазначити, як подано назву в оригіналі. Необхідно узгодити, де це вказувати: в примітках чи біля назви, в дужках. А де зазначити, що даний примірник надруковано на пергаменті – це надає йому особливої цінності. Чи правильно всі особливості закидати в одне поле приміток? Взагалі, до приміток варто вносити інформацію, що стосується лише тих полів, які введено в Реєстр. Це можуть бути відомості стосовно неправильно вказаних у книзі місця, часу видання, гіпотетичного авторства, паралельних текстів різними мовами, передруку тощо. До приміток не треба вносити інформацію про пошкодження примірника, ілюстрації, власницькі записи та ін.: наприклад, якщо виявиться, що в бібліотеках України дане видання представлено в 20 (чи більше) примірниках, то до якого з них належить примітка про втрачені аркуші? Адже вони втрачені в одному примірнику, а запис в Реєстрі має бути один на видання, а не на примірник. Подібні питання будуть виникати у процесі роботи, їх неможливо передбачити завчасно. Невирішеними залишаються такі проблеми: відсутність належної копіювальної техніки, продуманої та затвердженої методики виготовлення копій унікальних фондів, вироблення послідовності цієї роботи, урахування співвідношення між обсягами фондів, завданнями з їх наукової обробки та штатами відділів у багатьох бібліотеках.

Про технологію передачі інформації між відомствами треба також домовлятися. Без урахування книжкових перлин колекцій архівів і музеїв Державний реєстр книжкових пам'яток буде неповний. Не кажучи вже про спеціалізовані музеї книги (Київський, Львівський, Острозький), розуміємо, що цінні книги як експонати зберігаються й в інших музеях, які підпорядковані не тільки Міністерству культури і мистецтв України.

Досі не зрозумілий шлях надсилання підготовлених описів. Наприклад, кому повинна надсилати свої дані бібліотека Ужгородського національного університету – ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України (західний регіон України) чи по своїй мережі бібліотек, скажімо, до Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка?

Для узгодження цих та інших питань знов-таки потрібні конкретні методичні рекомендації по видах пам'яток на допомогу бібліотекарям–укладачам Реєстру.

Стосовно використання демонстраційної версії і взагалі спеціального сайту щодо Реєстру НБУВ підготувала спектр відповідної інформації, яка містить Програму збереження бібліотечних та архівних фондів, Інструкцію про порядок відбору рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань, зразки описів та ін. Сюди ж можна було б

додати демоверсію ІРБІС для Реєстру, поточну інформацію, розпорядження, оголошення. При погодженні між Міністерством культури і мистецтв України та дирекцією НБУВ це може бути оперативно виставлено в Інтернеті, передано на сайт Національної парламентської бібліотеки України, адже ми робимо одну справу. Таким чином бібліотеки-учасниці зможуть звертатися не в Росію, а за українською версією, яку ще треба адаптувати до потреб Реєстру.

Міністерство культури і мистецтв України має вирішити питання щодо розширення штатів відповідних відділів у бібліотеках, які братимуть участь у створенні Реєстру; створити міжвідомчу координаційну раду з проблем створення Державного реєстру книжкових пам'яток; забезпечити постійну участь програміста у зведенні та оформленні інформації.

Все вищевикладене вказує на те, що дану роботу треба активізувати. Державний реєстр книжкових пам'яток потрібний не тільки для статистики та обліку у межах країни, вирішення питань щодо можливості їх вивезення за кордон, але й також для визначення першочергових завдань консервації, реставрації, виготовлення страхових копій тощо. Створення такого багатотомного джерела і, одночасно, документа загальнодержавного значення є справою дуже важливою і необхідною.

XIV читання академіка В. І. Вернадського в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського

12 березня 2004 року Комісія НАН України з розробки наукової спадщини академіка В. І. Вернадського та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського провели XIV читання академіка В. І. Вернадського «Володимир Іванович Вернадський – ноосферолог та громадянин». Головував на читаннях заступник генерального директора НБУВ, канд. іст. наук, заслужений діяч культури України А. Г. Бровкін.

У заході зацікавлену участь узяли представники таких установ, як Головна астрономічна обсерваторія НАН України, Національна парламентська бібліотека України, Державна медична бібліотека, Державна наукова педагогічна бібліотека ім. В. Сухомлинського, Державна наукова технічна бібліотека, Інститут ботаніки НАН України, Львівський національний університет іме-

ні І. Франка, Товариство «Коло – ра»; представники засобів масової інформації та ін. (понад 50 осіб).

На академічних читаннях К. М. Ситник – почесний директор Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, голова Комісії НАН України з розробки наукової спадщини академіка В. І. Вернадського, академік НАН України – вперше оприлюднив новий погляд на проблему ноосфери, здійснив глибокий аналіз стану сучасного світу, науки, моралі, духовності. Оригінальна постановка проблеми викликала непідробний інтерес аудиторії, активне обговорення наукової, в кращих академічних традиціях підготовленої відомим дослідником спадщини В. І. Вернадського, доповіді.

*Інформаційна служба
культурно-просвітницького центру НБУВ*